

Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584., prev. i prir. Fazileta Hafizović, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2021., 448 str.

Sarajevska osmanistica Fazileta Hafizović, koja je svoj radni vijek provela u Orijentalnom institutu u Sarajevu, premda već u mirovini, i dalje se smatra najvještijom i najuspješnijom bosansko-hercegovačkom poznavateljicom složene vještine čitanja osmanskih deftera, a taj status joj, vjerojatno, pripada i u široj regiji. U Hrvatskoj možemo biti sretni da je njen prevodilački i priređivački rad na osmanskim popisima prihoda i vojnih posada sačuvanima u Republici Turskoj – baš kao većina njenih znanstvenih priloga nastalih na izvornom osmanskom arhivskom gradivu – vezan za Hrvatsku. Naime, Hafizović je prevela i, većinom, priredila sljedeće tomove osmanskoga arhivskog gradiva, od koji su svi, što potpuno, što velikim dijelom, posvećeni teritoriju Republike Hrvatske koji se u 16. i 17. stoljeću nalazio pod vlašću Osmanskog Carstva: *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, ur. Stjepan Sršan, topogr. bilj. Ive Mažuran (Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2001., 423 str.); *Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine* (Sarajevo: Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", 2014., 620 str.); *Popis sela sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, pogovor Drago Roksandić (Zagreb – Sarajevo: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Orijentalni institut u Sarajevu, 2016., 517 str.). Osim ovih djela, objavila je i monografiju *Kliški sandžak od osnivanja do početka Kandijskog rata (1537. – 1645. godine)* (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2016., 336 str.) te zbirku članaka *Požeški sandžak i osmanska Slavonija: sabrane rasprave* (Zagreb – Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2016., 207 str.). Autoričinu opusu sada valja pridodati i djelo koje predstavljamo u ovom osvrtu. Njega čine prijevod, komentari i uvodna studija dvaju opširnih popisa poreznih prihoda (ova vrsta dokumenta je u stručnoj literaturi poznata kao *mufaşsal tapu tahîrîr defteri*) za Požeški sandžak iz 1565. i 1584. Njen opus je po svom obimu jedan od najvažnijih u bosansko-hercegovačkoj i regionalnoj orijentalnoj filologiji te osmanskim povijesnim istraživanjima u zadnjih četrdesetak godina. Važnost opsežna rada Fazilete Hafizović na osmanskom diplomatskom gradivu koji se odnosi na Hrvatsku od početka 16. do početka 18. stoljeća tim je veća ako shvatimo koliko je teško steći vještine za obavljanje tog posla. Prvo i osnovno, potrebno je veoma dobro poznavati specifični osmanskoturski idiom korišten u pisarnicama osmanske birokracije tog razdoblja. Budući da je riječ o jezičnom amalgamu koji čine osnovni turski jezični sloj koji je nadopunjen arapskim i perzijskim primjesama u leksiku (može se reći da arapski i perzijski vokabular nerijetko dominira u osmanskom kancelarijskom jeziku 16. i 17. stoljeća), gramatici i sintaksi. Osmanskoturkim je zapravo nemoguće dobro vladati bez ozbiljnog poznavanja arapskog i perzijskog jezika, što usavršavanje čini mukotrpnim. Tomu treba dodati paleografske vještine potrebne za čitanje i tumačenje osmanskih deftera. Neke varijante perzo-arapskog pisma korištenog u osmanskoj administraciji, vrlo česte u dokumentima koji se odnose na Hrvatsku u 16. i 17. stoljeću, zloglasne su po nečitkosti pisarskog brzopisa, koji briše razlikovanje između pojedinih grafema i napušta ustaljena ortografskih pravila arapskog pisma, poput povremenog izostavljanja dijakritičkih znakova za neke konsonante (o dijakritičkim znakovima za vokalizaciju ne vrijedi ni govoriti!). Sve to čini čitanje mnogih, pa i većine osmanskih arhivalija koje je producirala osmanska državna birokracija u spomenutom razdoblju pravim podvigom jer su mogućnosti čitanja teksta često višestruke te se tek iz konteksta, usporedbom s drugim dokumentima

te identifikacijom često ponavljanih diplomatskih formula može postići sigurnost u čitanju. Potrebno je veliko iskustvo te intenzivna komunikacija s kolegama kako bi se pročitala brojna često čitljiva, sumnjiva ili oštećena mjesta u takvim dokumentima. Fazileta Hafizović provela je radni vijek u sarajevskom Orijentalnom institutu (1976. – 2018), što joj je omogućilo da se usavršava u doticaju s vrhunskim stručnjacima za orijentalnu filologiju.

Knjiga je objavljena u seriji Izvori slavonskobrodske podružnice Hrvatskog instituta za povijest. Započinje *Predgovorom* (7–10) urednika Stanka Andrića. On ističe da se u modernoj hrvatskoj historiografiji osjećala velika potreba za osmanskim vrelima za razdoblje vlasti Osmanskog Carstva u savsko-dravskom međuriječju u 16. i 17. stoljeću: “Tek pomoću njih mogla se uspostaviti kontinuirana povijest naselja na području današnje Slavonije i Srijema od razvijena srednjeg vijeka do naših dana”. Andrić nudi i usporedbu sačuvana osmanskoga diplomatskog gradiva s onim njemu veoma bliskim, srednjovjekovnim. Iako je količina srednjovjekovnog gradiva veća, osmanski izvori se ističu upravo po postojanju opširnih popisa poreznih obaveza i obveznika, koji nude “obilje vrlo pouzdanih i dragocjenih podataka o naseljima, njihovim žiteljima, gospodarskim aktivnostima i općenito kulturnoj i prirodnoj topografiji tadašnje Slavonije i Srijema”, čemu ne postoji ekvivalent u srednjovjekovnom gradivu za ta područja. Ističe se da je nakon rada Brucea McGowana i Fazilete Hafizović na priređivanju opširnih popisa za srijemski, odnosno požeški sandžak, sada konačno došlo vrijeme i na do sada u cijelosti neobjavljeno gradivo koje se odnosi na Pakrački sandžak, opisujući ih kao vrela koja imaju “neprocjenjivu vrijednost za sva buduća istraživanja demografske, gospodarske, religijske, kao i drugih vidova povijesti Slavonije u ranom novom vijeku”. Urednik daje i vrlo koristan pregled teritorija sandžaka koji je obuhvaćao velik dio Posavine sjeverno od Save, znatan dio Psunja, zapadni Papuk i cijelo Poilovlje. S tim zaključkom teško je ne složiti se. Andrić naglašava da podatci iz gradiva koje je pripremila Fazileta Hafizović upućuju na veliku razliku u naseljenosti između osjetno gušće naseljena posavskog dijela sandžaka, Cerničke i Drenovačke nahije, i dvanaest nahija u dijelu sandžaka uz habsburško-osmansku granicu.

Slijedi studija Fazilete Hafizović pod naslovom *Uvod za prijevode pakračkih deftera* (11–18). Na početku naglasimo da je priređivačica radila na fotokopijama i, kasnije, digitalnim kopijama (pohranjenima u sarajevskom Orijentalnom institutu) spomenutih dvaju opširnih popisa. Oni su bili pohranjeni u instituciji koja se u razdoblju kada je Hafizović radila na tom gradivu zvala Osmanski arhiv Predsjedništva vlade u Istanbulu (İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi; od 2018. Osmanski arhiv Predsjedništva državnih arhiva Predsjedništva Republike Turske / Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi). U uvodnoj studiji Hafizović tvrdi da se teritorij kasnijega Pakračkog sandžaka našao pod osmanskom vlašću ranije nego što se to do sada pretpostavljalo, svakako prije 1540. kada su ta područja popisana u, dosada neobjavljenom, opširnom popisu Bosanskog sandžaka (čuvanog pod signaturom Tapu Tahrir Defteri/TT 432 predsjedničkog Osmanskog arhiva). Napomenimo da je ispravnost te tvrdnje ovisna o točnosti njena datiranja spomenutog popisa u 1540. (sam popis kao ni katalog arhiva nema navedenu godinu nastanka ni neki drugi sigurni pokazatelj vremena nastanka), no o tom postoji i drukčije, premda manje autoritativno mišljenje: turska osmanistica Hatice Oruç tvrdi da je taj opširni popis nastao 1550., no za to nije ponudila detaljnu argumentaciju (OTAM, 25/2009., str. 106, fn. 32). U tom je popisu s područja budućeg sandžaka upisana nahija Cernik. Pakrački sandžak, poznat još i po svojim drugim sjedištima kao Čazmananski/Začasna i Cernički, osnovan je tijekom pedesetih godina 16. stoljeća. Ta vojno-upravna jedinica bila je dijelom Rumeljskog, a od 1580. pa do kraja

osmanske vladavine Bosanskog ejaleta. Hafizović mali broj sačuvanih osmanskih izvora za Pakrački sandžak objašnjava time da je pokrajinska dokumentacija – ovdje nije jasno misli li da su spisi čuvani na razini Bosanskog ejaleta ili Pakračkog i drugih sandžaka – uništena tijekom habsburške rekonkviste, a njeni ostatci su mogli preživjeti ako su ih pobjednici sačuvali. Napomenimo da je takav slučaj bio s dijelom arhiva osmanske središnje administracije, koji je zarobljen nakon poraza kod Beča te je sačuvan u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici, primjerice šikāyet defteri sačuvani pod signaturom Cod. mixt. 683. Hafizović ne spominje postoje li primjeri da su preživjeli neki drugi osmanski popisi poreznih prihoda i obveznika iz dokumentacije koja je eventualno bila pohranjena na teritoriju Bosanskog ejaleta. Kako priređivačica ističe, primjerci osmanskih opširnih i drugih popisa, osim lokalnim dokumentacijama, dostavljani su i središnjoj upravi u Istanbulu, u čijim je arhivima sačuvan velik broj takvih dokumenata, uključujući i dva opširna popisa koje je priredila. Govoreći o opširnim popisima (poznatima i kao detaljni popisi), Hafizović ukazuje da su “podaci koje ti popisi sadrže dragocjeni za istraživača, jer potječu direktno s terena i iz direktnih susreta sa stanovništvom”. Oni su bili organizirani pri većim promjenama teritorija i granica, ponekad po stupanju na prijestolje novog sultana ili promjene sustava oporezivanja. Kao ciljeve tih popisa ističe: “upis novoosvojenog područja u vlasništvo Osmanske Države [...] uvođenje osmanske vlasti i osmanskog sistema na tom području [...] popisivanje poreznih obveznika i uopće svih izvora prihoda za državu”. Priređivačica ističe da popisi iz te knjige nisu potpuni popisi Pakračkog sandžaka, “nego popisi dijela stanovništva, djelomično zemljoradničkog, a najvećim dijelom vlašskog statusa”, zbog čije je prekogranične mobilnosti broj stanovnika fluktuirao, posebice uz habsburško-osmansku granicu. Ovim popisima nisu obuhvaćeni “urbani i vojni centri Pakračkog sandžaka, kasabe s utverdama, u kojima je zapravo bilo najviše stanovništva [...]”. Tvrdi da je teško procijeniti broj stanovnika Požeškog sandžaka, a problemu pridonosi, ističe, i činjenica da “pitanje broja ukućana jednog domaćinstva još uvijek nema usuglašen odgovor”, pri čemu Hafizović, koristeći se vrlo uvjerljivom argumentacijom (među ostalim, pozivanjem na istraživanja Karla Kasera), smatra da je prosječan broj ukućana domaćinstava u Pakračkom sandžaku zbog demografskih obilježja vlašskog stanovništva svakako bio veći od standardnih procjena za Požeški i Srijemski sandžak. Osim dva spomenuta opširna popisa za Pakrački (TT 355, odnosno TT 612), kao i njima opširnog popisa Bosanskog sandžaka za koji tvrdi da je iz 1540. (TT 432), Hafizović spominje da je upoznata samo s jednim defterom koji se bavi Pakračkim sandžakom. Riječ je o sumarnom defteru zeameta i timara Bosne, Klisa, Pakraca i Hercegovine iz 1604., čiju kopiju posjeduje Orijentalni institut u Sarajevu (ne navodi gdje se originalno čuvao i signaturu). Ipak, izrazila je nadu da bi u spomenutom Osmanskom arhivu zbog kontinuiranog rada na gradivu s vremenom na svjetlo dana mogao isplivati još neki dokument o Pakračkom sandžaku. Recimo i to da je kao plod recentne aktivnosti turskih arhivista u tom arhivu trenutno dostupan i sumarni popis za Pakrački sandžak iz 1563. (TT 348), a osim toga, podaci o Pakračkom sandžaku se mogu naći i u različitim defterima za sandžak Bosnu (TT 201, TT 211, TT 212, Maliyeden Müddever 359) i Bosanski ejalet (TT 728, TT 1009). (Na ovim podatcima zahvalan sam Okanu Büyüktapu sa Zagrebačkog sveučilišta, koji je istražuje ta vrela.) Hafizović navodi da se u opširnim popisima iz 1565. i 1584. spominju sljedeće nahije: Cernik (najveća brojem stanovnika), Drenovci, Pakrac, Bijela Stijena, Kutinovci, Šagovina, Podbučje, Sirač, Dobra Kuća, Čaklovci, Stupčanica, Pakarska Sredel, Kontovac i Podvrški. Nahija Podborje, koju spominje Hazim Šabanović, ne spominje se u ovim popisima. Kao velik problem pri radu Hafizović navodi ne samo čitanje deftera, već i ubiciranje geograf-

skih objekata spomenutih u njima: "Mnoge od njih danas nije moguće pronaći, djelomično stoga što su promijenili imena, djelomično zato što su nestali [...] njihovo pronalaženje trebalo bi biti rezultat opsežnog terenskog rada. Kako tog rada u ovoj prilici nije bilo, bili smo prisiljeni osloniti se, osim geografskih karata, i na objavljene radove historičara [...]". Značajne teškoće predstavljalo joj je čitanje imena popisanih poreznih obveznika. Osnovni problem je bilo pisanje slavenskih antroponima arapskim pismom te često izostavljanje dijakritičkih znakova radi potreba brzopisa. Dodatan problem bio je, prema procjeni Fazilete Hafizović, to što pisarima često nisu bila poznata imena uobičajena na području Pakračkog sandžaka, što je dovodilo do grešaka u zapisivanju. Za potrebe ovog izdanja, priređivačica se, prema vlastitu priznanju, nerijetko morala odlučivati između različitih varijanti čitanja vlastitih imena. Tako se odlučila za oblik "Ištefan" tj. Štefan, iako, osim na početku deftera, pri zapisivanju tog imena nije bilo dijakritičkih znakova koji razlikuju arapsko slovo "š" od "s". Ta mjesta su se mogla čitati i kao Istefan. Ipak, Hafizović smatra da je pisar započeo pisati to ime sa "š", a onda je "zbog praktičnosti" počeo izostavljati dijakritičke znakove. Primjera je bilo još, no zbog želje za pojednostavljenjem, takva "opširna objašnjenja u vezi s osmanskim fonetikom i morfologijom", osim ovog primjera u uvodu, nisu navođena u samom tekstu. Kod nekih imena priređivačica je zbog ambivalentnosti ili nečitkosti zapisa ostavljala mogućnost više varijanti.

U nastavku slijedi prijevod opširnih deftera iz 1565. (21–194) i 1584. (195–374). U uvodu prvoga opširnog popisa, nakon invokacije i spomena povjerenika popisa (Bešaret, sin Abdusselamov) i pisara (Mustafa, sin Ahmedov) određuje se kako se raspoređuju prihodi (filurija ide državnoj blagajni, a desetine lokalnim zapovjednicima i posadama) te se naznačuju dvije vrste poreznih obveznika – glava domaćinstava – u sandžaku: "Mađari i drugi nevjernici", koji plaćaju pedeset akči filurije i desetinu, te "nevjernici Vlasi", koji daju samo po stotinu akči filurije. U nešto konciznijem uvodu drugoga opširnog popisa ponovljene su opće odredbe iz uvoda popisa iz 1565., ali se donosi podatak o tom da je filurija sada 70 akči (za Vlahe 120 akči). Sami popisi donose prema nahijama listu poreznih obveznika za svako naselje. Uz kasabe, sela, mahale i mezre (selišta; napuštena sela) bilježeni su čifluci (posjedi muslimana) i baštine (obiteljski posjedi nemuslimana). Za svako naselje se daje broj domaćinstava te zbroj prihoda. Npr. u selu Svinjaru (današnji Davor) u nahiji Cernik 1565. postojali su prihodi od filurije, monopolije (taksa na prodaju vina), mlina, desetine od ribe, poreza na svinje, skelarine, baduhave (pristojbe i globe), novčanih kazni, mladarine (porez na udaju) i poljarine (porez kojim se financiralo čuvanje usjeva). U tekstu se spominje i kako je neko selo bilo upisano u "starom defteru". Hafizović tvrdi da je tu riječ o već spomenutu opširnom popisu za sandžak Bosnu (TT 432) koji ona datira u 1540. te smatra da neposredno prethodi opširnom popisu iz 1565. Neki su osmanski termini, osobito oni vezani za poreze, katkada objašnjeni u bilješkama i u rječniku na kraju knjige, a neki samo u rječniku. Neka su imena mjesta donešena u transkripciji iz arapskog pisma u hrvatsku latinicu s hrvatskim oblikom u zagradama, npr. "Pakriče (Pakrac)", druga samo u hrvatskoj verziji, npr. "Cernik", dok su treća samo u transkripciji s osmanskog na hrvatsku latinicu, uglavnom uz objašnjenje u bilješci, npr. "Lefče". Osobna imena su transkribirana iz osmanskog u hrvatsku latinicu (npr. "Ištefan", "Vuk" ili "Ivaniš") i ponegdje dodatno prilagođena fonemima koji nisu postojali u osmanskome jeziku, ali olakšavaju razumijevanje današnjim čitateljima ("Icvijanov"). U rukopisnom izvorniku glave domaćinstava najčešće se navode s vlastitim imenom i imenom oca (npr. Martin Mikloš). Vjerojatno kako bi olakšala razumijevanje kod čitatelja laika, priređivačica je u knjizi u takvim slučajevima umjesto imena oca stavljala posvojni pridjev na -ev/ov izveden

od imena oca ("Martin Miklošev"). U slučajevima kada na osnovu posvojnog pridjeva nije bilo očito kako je glasilo ime oca u nominativu priređivačica ga je izričito navodila ["Filip Pavlov (nom. Paval)"]. U manjem broju slučajeva uz vlastito ime je bilo zapisivano i prezime ("Ivaniš Bačić"). Kod nekih, umjesto imena očeva ili prezimena, nalazimo apozicije ("Udovica Magda", "Martin prišlac", tj. doseljenik).

Priređivačica završava knjigu s nekoliko uobičajenih priloga u ovakvim izdanjima: *Pre-slici rukopisa (izbor)* (377–400), *Rječnik manje poznatih termina* (401–414), *Izvori i literatura korišteni pri obradi pakračkih popisa* (415–417), engleski sažetak (418–422), kazalo zemljopisnih imena (423–447) i kratka bio-bibliografija priređivačice/prevoditeljice (448). Na kraju, možemo mirne duše zaključiti da je ova knjiga izvornog gradiva značajan prinos izučavanju hrvatske povijesti ranoga novog vijeka i velik poticaj hrvatskim i drugim osmanistima da nastave s objavljivanjem i izučavanjem osmanskoga arhivskog gradiva.

Dino Mujadžević

Luca Sorigo: Memoriae. Luka Sorkočević: Dnevnik (1781–1782)., prir. Katja Radoš-Perković, *Izvori i dokumenti o glazbi*, br. 3, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest glazbe – Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb 2021., 550 str.

U izdanju Odsjeka za povijest hrvatske glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Hrvatskoga muzikološkog društva u Zagrebu je krajem 2021. objelodanjena voluminozna knjiga memoarskih zapisa dubrovačkog skladatelja i diplomata Luke Sorkočevića (1734. – 1789.), čije skladbe pripadaju antologijskim dosezima hrvatske pretklasične (simfonijske) glazbe. Riječ je o kritičkom izdanju dnevnika, koji je Sorkočević, u svojstvu dubrovačkog poklisara na bečkom carskom dvoru, vodio za vrijeme svoje diplomatske misije u Beču od rujna do kraja prosinca 1781., a zatim i do veljače 1782. na putu za rodni grad, od Beča, preko Graza, Celja i Ljubljane do Rijeke. Kratak je to vremenski isječak u životu toga znamenitoga dubrovačkog patricija, skladatelja i diplomata, ali iznimno bogat događajima, zanimljivim susretima i zbivanjima na Bečkom dvoru, koje je Sorkočević marljivo zabilježio u dnevničkim zapisima, i gdje je imao priliku upoznati se s bečkom društvenom "kremom", ali i predstaviti caru Josipu II. interese Dubrovačke Republike u zadanim povijesnim okolnostima i tražiti od njega pokroviteljstvo i zaštitu.

U avanturu priređivanja ovog izdanja, kroz transkripciju izvornog rukopisa na talijanskom jeziku i njegov prijevod na hrvatski jezik te njegovo obogaćivanje kritičkim znanstvenim aparatom, upustila se Katja Radoš Perković, izvanredna profesorica talijanske književnosti 18. i 19. stoljeća na Katedri za talijansku književnost Odsjeka za talijanistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Knjiga sadrži osam manjih ili većih cjelina. Kratak, dvojezični hrvatsko-engleski predgovor izdanju napisala je Vjera Katalinić (7–10), koja je istaknula kako je ideja o kritičkom objelodanjivanju Sorkočevićeva dnevnika nastala 2017., u sklopu projekta Hrvatske zaklade za znanost *Umrežavanje glazbom: promjene paradigmi u "dugom 19. stoljeću" – od Luke Sorkočevića do Franje Ksavera Kuhača* s namjerom još boljeg upoznavanja znanstvene i šire javnosti sa Sorkočevićevom diplomatskom misijom i onodobnim zbivanjima kojima je prisustvovao tijekom svog boravka u Beču (1781.) i ostalim gradovima koje je posjetio, a koja su prikazana "iz prve